

У.Г.Анесова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
Қазақ тіл білімі кафедрасының аға оқытушысы, PhD философия докторы

СИМВОЛ – ЗАТТЫҚ-БЕЙНЕЛІЛІК ЛИНГВОКРЕАТИВТІ ОЙЛАУ НӘТИЖЕСІ

Аннотация. Тіл мен ойлау – адам баласының ажырамас бөлігінің бірі. Символдану үдерісі де адамның ойлауы, санасы, танымымен тығыз байланысты. Символ құруда ойлау, бейне, таңба өзіндік қызметін атқара отырып, концептуалдану үдерісіне түседі. Адамның санасында көптеген ассоциациялар мен эмоцияларды туғызады. Сол себепті, символ заттық-бейнелілік лингвокреативті ойлау нәтижесінде пайда болады.

Тірек сөздер: символ, креатив, лингвокреатив, таңба, зат, идея, мәдени код, мәдени таңба, ассоциация, концептуалдану үдерісі.

У.Г. Анесова

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби
Старший преподаватель кафедры казахского языкознания, PhD

СИМВОЛ – РЕЗУЛЬТАТ ПРЕДМЕТНО-ОБРАЗНОГО ЛИНГВОКРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация. Язык и мышление – одна из неотъемлемых частей человеческого рода. Процесс символизации также тесно связан с мышлением, сознанием, познанием человека. В построении символа мышление, образ, символ вступают в процесс концептуализации, выполняя свою функцию и вызывая в сознании человека множество ассоциаций и эмоций. Поэтому символ возникает в результате предметно-образного лингвокреативного мышления.

Ключевые слова: символ, креатив, лингвокреатив, знак, предмет, идея, культурный код, культурный знак, ассоциация, процесс концептуализации.

U. G. Anesova

Kazakh Al-Farabi National University Senior Lecturer of the Department
of Kazakh Linguistics, PhD

THE SYMBOL IS THE RESULT OF OBJECT-FIGURATIVE LINGUOCREATIVE THINKING

Annotation. Language and thinking are an integral part of the human race. The process of symbolization is also closely related to the thinking, consciousness, and cognition of a person. In the construction of a symbol, thinking, image, and symbol enter into the process of conceptualization, fulfilling their function and causing a lot of associations and emotions in a person's mind. Therefore, the symbol arises as a result of object-figurative linguocreative thinking.

Keywords: symbol, creative, linguocreative, sign, object, idea, cultural code, cultural sign, association, conceptualization process.

Адам баласын өзгелерден айрықшалап тұратын нәрсе – символ құрудың қажеттілігі. Адам физикалық ортада ғана емес, символикалық ғаламда өмір сүреді. Символдар әлемінің пайда болуын салт-жоралармен түсіндіре аламыз. Салт-жоралар символдар түрінде қызмет атқарған және оларды білу тұлғаның әлеуметтік-мәдени деңгейінің көрсеткіші ретінде танылып, адамның ұлтқа тән маңызды нәрселер мен мәдениетті білу деңгейін анықтаған. Соған байланысты біз символдарды өз-өзінен пайда болып өмір сүретін құбылыс емес, адам санасының жемісі ретінде қарастырамыз.

Символ және символизм, символика, символист жайлы айтқанда, олардың әртүрлі термин екенін ашып көрсеткен жөн:

СИМВОЛ (грек *symbolon*) – айрықша таңба; белгілі бір идеяны жандандыратын таңба, образ; мәнімен байланысы жоқ белгілі бір топ адамдары ғана елейтін, көзге көрінетін, сирек естілетін құрылым [1].

СИМВОЛИЗМ зат.әдеб. *XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында әдебиет пен өнерде қалыптасқан мистикаға, декаденттік сарындарға бой ұрған ағым*. Символизм бағытын ұстаушылар теориялық түпқазығын немістің идеалистік философиясынан алды (Қазақ әдебиетінде де символизмді өнер ұстанымы еткендер болды). М. Жұмабаев басқа қазақ ақындарының ішінде символизм рухында жазылған өлеңдерімен ерекшелінеді («Қаз.әдеб.») [2, 194 б.].

СИМВОЛИКА зат. 1. *Шартты белгілер мен символдар арқылы түпкі идеяны, ойды тұспалдай, астарлай, меңзей айту құбылысы*. Қос кейіпкердің шағаламен тілдесуі символика түрінде бейнеленген екі жастың келешектегі өмір нысаны мен бақытқа, үлкен махаббатқа ұмтылуы іспеттес («Қаз.әдеб.»). 2. *Символдардың жиынтығы*. = *Әскери символика* [2, 194 б.].

СИМВОЛИСТ зат. *Символизм ағымына түскен, символизмге бой ұрған адам*. Туған елдің сұлу табиғатын жырлаған ақындар *символистердің* қатарына қойылып келді. Соның ішінде, Мағжанның өлеңдері орыс символистерінен нәр алған, бірақ өзінше бір қайталанбас дүниелер болып табылады. Мағжанның символизм рухында жазылған өлеңдерінен, әрине, орыс символистерінің рухы, үні сезіледі («Қаз.әдеб.») [2, 194 б.].

Символға тікелей қатысы бар терминдерге осындай анықтама бере аламыз. Символдың зерттелуі қазақ тіл білімінде көбінесе әдебиеттану ғылымының шеңберінде болғанын біз символизм ағымының дамуынан көре аламыз, бірақ қазіргі таңда сол ағымның шеңберінде жарық көрген озық көркем шығармалар символдың тілдік тұрғыдан зерттелуінің негізгі нысанына айналып отыр. Символды бұлайша зерттеу оның жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді, себебі символ ретсіз нәрсе емес, ол да концепт сияқты белгілі бір ретке бағынады, танымдық тұрғыдан күрделі үдерістерге ұшырап, қолданысқа түседі.

Символ жайлы айтып кететін болсақ, ғалым В.А.Маслова оған байланысты бірнеше қызметтерді, ерекшеліктерді көрсетіп берді: 1) символ таңбаға барабар ұғым (қолдан формалданған тілдерде); 2) өмірді өнер мен образды түрде қабалдауға бағытталған эмбебап категория (өнердің эстетикасы мен философиясында); 3) мағынасы конвенциалды (яғни сөздіктерде орнықтырылған) болып келетін мәдени объектінің басқа объектінің мағыналық аналогы болуы (мәдениеттануда, әлеуметтануда және басқа да гуманитарлық ғылымдарда); 4) өзінің алғашқы мағынасының басқа да мазмұнның формасы ретінде қолданылуы (көптеген гуманитарлық салаларда – философия, лингвистика, семиотика және т.б. – кездесетін символдың кең мағынасы); 5) И.Кант, Ф.В.Шеллинг, Г.В.Ф.Гегель, И.В.Гете символға нағыз ғажап мазмұн ретінде түсініктеме береді [3, 95 б.]. Шын мәнісінде берілген символдардың ерекшеліктерінің бірі оның мазмұнында және көбінесе ғажап, мистикалық сарында жүруінде болып табылады. Бұны символдың концептуалдану үдерісіне ұшырауымен түсіндіруге болады. Ойдың қысқа да түсінікті жетуі үшін ортағасырлық көзқарастардың негізінде семантикалық үшбұрыштың символдық образы жасалған. Семантикалық үшбұрышқа қатысты тұжырымдамаларды В.В.Колесов,

М.В.Пименова және тағы басқа орыс зерттеушілері өз еңбектерінде қолданады. Бұны да концептуалданудың бір құбылысы ретінде қарауға болады. Біз ол арқылы заттық әлем, таңба мен идеяның арасындағы байланысты көре аламыз:

Сурет 4 – Семантикалық үшбұрыш

Берілген кестені қарайтын болсақ, идея ол ойлау формасына енген кез келген тұжырым, ой, образ немесе түсінік, ал таңба болса, бұл жағдайда, сөз болып тұр, зат дегеніміз шынай өмірде кездесетін деректі құбылыс немесе зат. Адам сөзден идеяға, идеядан затқа көшеді және бұны семантикалық үшбұрышта әртүрлі бағытта қарастыруға болады.

Идея да әртүрлі болып, сәйкес келмеуі мүмкін, әр ұлтта немесе әр тұлғада бөлек-бөлек басқаша болды. Бұл сезім де, эмоция да емес, ал ұлттық мінездің үлкен бөліктерде көрініс табуы болып табылады. Мысалы, В. Шубарт былай дейді: «Бірінші идея француздық болады, ал оның құрастырылған зат түріндегі қорытындысы немісше болады» [4, 15 б.]. Зерттеуші Қ. Қайырбаева символ мен идеяның арақатынасы тұрғысында былай дейді: «Символ белгілі бір мазмұн идеясымен тығыз байланысты, ол өз кезегінде басқа бір, неғұрлым құнды мәдени мазмұнды білдіру қызметін атқарады. Символ – кез-келген мәдениетке тән құбылыс. Символ әртүрлі мәдениет контексінде кодтала отырып, олар да түрлі мәнге ие болады. Бұл орайда қай ұлттың болмасын өзінің ұзақ даму тарихында эстетикалық ұғым-түсініктеріне, шаруашылық кәсібіне, мінез-құлыққа, ырым-наным, салт-дәстүр ерекшеліктеріне байланысты сүйкімді образдары, сөз – болады [5, 133 б.].

Қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдерінің бірі Р. Сыздық символ мен идеяға байланысты: «Қазақ поэзиясының тілін зерттеушілер символ дегенді кеңінен арнайы сөз еткен емес, символ – идеяның заттық нышаны, образы», – деп атап өтеді [6]. Р.Сыздықтың бұл ойы да жоғарыдағы семантикалық үшбұрышпен жанасады деуге болады.

Біз символдарды мәдени тұрғыдан қараймыз, соған байланысты, символ басқа да мәдениеттерге тән стереотиптенген құбылысқа қатыстырылуы әбден мүмкін. В.А.Маслова өз еңбегінде: «А.Ф.Лосев символ өзінде ұйысқан мазмұнның мағынасының ары қарайғы күшейген жалпылама принципі деген, яғни ол ақпараттық әлеуметтік-мәдени кодтың спецификалық факторы және сол ақпаратты тасымалдау механизмі ретінде қаралуы мүмкін. Символдың осы қасиетін Ю.М.Лотман да атап өткен, оның айтуы бойынша, мәдениет, бір жағынан, мұраланған мәтіндердің белгілі бір саны болса, екінші жағынан мұраланған сим-волдардың саны» [3, 96 б.]. Көріп отырғандай, символ мәтіннің түріне жаппайды, ол өзіндік жеке таңбаға жатады. Алайда символды контекстік тұрғыдан зерттеуге болады және оның контекстегі немесе мәтіндегі рөлі бір бөлек мәселе болмақ. Жалпы шетел және орыс ғалымдарынан символды зерттегендер: Лосев А.Ф., Уваров Л.В., Мантатов В.В., Рубцов Н.Н., Потенбня А.А., Лотман Ю.Н., Бельий А., Тэрнер В. және т.б.

Ал қазақ тіл білімінде, әдебиеттануда символ жайлы тоқталып, зерттегендер: І.Кенесбаев, М.Балақаев, Ә.Т.Қайдаров, З.Қабдолов, Қ.Жұмалиев, Е.Н. Жанпейісов, К.Ш.Хұсайынов, Т.Жанұзақов, Н.Уәлиев, Р.Сыздықова, Ж.Манкеева, Г.Смағұлова, Қ.Ғабитханұлы және т.б.

З. Қабдолов пен Қ. Жұмалиев сияқты ғалымдарымыз символды троптың бір түрі деп санаған. А.А. Потенбня да осындай ойды ұстанады. Гегель символды жеке тұлғаның сөзі ретінде емес, ұлттық сипаттағы құбылыс деп біледі. Символ өзі үшін өмір сүрмейтін, көбінесе кең және жалпы мағынада түсінілетін, пайымдалатын сыртқы болмыс.

Символдық деп метафора, аллегория немесе мәдени таңба түрінде жүретін әлі де бар немесе заманы өтіп кеткен миф пен ритуалға келетін белгілерді ағайды. Мифтер

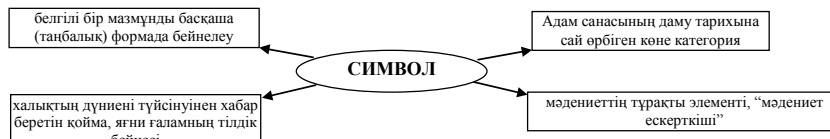
халықта кең таралған әлемнің құрылымын сақтаушы мәдени құбылыс. Өмір озған сайын мифтер жоғала береді, дегенмен, метафоралар арқылы оларды қалпына келтіруге болады. Л. Джонсонның айтуы бойынша: «Діни ритуалдар – негізінде метафора жата-тын іс-әрекеттің күнделікті көрінісі. Діни ритуалдардың метафорикасына көбінде метонимия кіреді: шынайы әлемнің объектілері кейбір шынайы аспектілердің орнын діни түсінікпен алмастырады» [7].

Символдың тағы бір басты қасиеті – оның образдылығы. Осыған байланысты, көптеген ғалымдар символ ұғымын бейне арқылы анықтайды. Көптеген анықтамаларда «образ – символ – таңба» концептілерінің жиынтығы беріледі. Символ және таңба семиотиканың ең басты ұғымдары ретінде қолданылып, шын мәнінде екеуіне де ортақ қасиеттерді қамтиды: екеуі де үш компонентті модель түрінде құралған (таңбалаушы – таңбаланушы және семиотикалық байланыс; (означаемое – означающее и семиотическая связка), конвенцио-налды және т.б. Бірақ таңбаның мағынасы символға қарағанда конвенционалды ғана емес, соған қоса, дәл болу қажет, мысалы, жол тәртібіне байланысты таңбалар жол үстіндегі апаттардың болмауына септігін тигізу мақсатында жасалған. Н.Д. Арутюнованың айтуы бойынша, таңбалар конвенционаланады (конвенционализируются), ал символдар канон-данады (канонизируются). Егер таңбаның мәні – таза нұсқау болса, ал символдың мәні әлдеқайда кең [3, 99б.].

Символ – сөз қолданудағы шеберліктің бір қырын көрсетіп бере отырып, стильдік қызметті де атқарады. Жазушы сөзді символдық мәнде қолданғанда, белгілі бір стильдік мақсатты, шығармадағы мотивті жеткізуді көздейді. «Сөз–символ жазушының айтпақ ойын дөп басып, шығарманың бейнелілігін арттыру үшін қажет» [8] болса, символдың мәдениеттегі күрделі, дихотомиялық белгісін оның таңбаға қатыстылығынан тани аламыз. Символдың таңбадан түбегейлі айырмашылығы оның мағынасының денотатқа (белгіленген объекті) тура бағытталмауында.

Символдардың өзге таңбалардан ерекшелігі оның семантикасынан байқалады. Символдың осы қасиеті арқасында адам қажеттіліктеріне жарамды және құнды түсінік-тер көрініс табады. «Тілдік символ қасиеті дүние бейнесін, аялық білім шеңберінде қарастырылатын тілдік таңба мотивациясынан тұрады. Символ өз ішінде атау беру немесе тұрақты мағыналық шарттылық мәнін сақтайды. Сонымен қатар, тілдік тұлғаның қалыптасуына сыртқы (әлеметтік) және ішкі (психологиялық, био-логиялық) факторлар айтарлықтай ықпал етеді» [8, 84б.].

Символдың пайда болуы, түзілуі және қолданылуы тағы да бір факторға байланысты: «... жеке адамның білімі мен ұжымдық (қоғамдық) білімді бір-бірінен шатастырмаған жөн. Ұжымдық білім әр уақыт кең, ауқымды, толық әрі шындыққа жақын келеді. Ал жеке адамның білімі – әрқилы. Ол кейде толық, кейде шала болуы мүмкін. Ғалымдардың «адамның білімі мен тәжірибесі қандай болса, ол жасаған дүниенің тілдік бейнесі де сондай болады» дейтіні содан болса керек. Себебі тілдік таңбаның (сөздің) мазмұны (мағынасы, ұғымы) адамның көрген-білгеніне, көңіл түйгеніне, білім деңгейіне тәуелді» [9, 15 б.]. Қ.Қайырбаева символға төмендегідей төрт түрлі сипат береді:

Сурет 1 – Символға берілген сипат

Символ кез келген тілдік бірлік тәрізді кумулятивті қызметі арқылы халықтың эстетикалық таным-түсініктерін, шаруашылық кәсібін, мінез-құлық, ырым-наным, салт-дәстүрін танытады [5, 9б.]. Қорыға келгенде, символ көп салада әртүрлі мағынаға

ие болады. Бірақ солардың барлығын символдың танбалылығы, идея үстейтіндігі мен образдылығы және бейнелілігі біріктіреді. Лингвистикада символдар көбінесе поэзия мен көркем мәтіндердегі мәнмәтіндерде сөз-символдар ретінде қарастырылып зерттеледі және оның зерттелу ауқымы өте кең. Оның негізгі қасиеті ретінде ұлттық-мәдени қызметін айта аламыз. Ұлттық-мәдени ренктерді көрсетуші бірлікке сөзді жатқызамыз. Сөз вербалдану және когнитивтік әрекеттерге ұшырап, адамның немесе тілдік тұлғаның санасындағы тілдік және тілдік емес білімдер жүйесін когнитивтік құрылымға айналдырады, сол когнитивтік құрылымның бір бөлігі болып символдар қалыптасады. Осы жерде белгілі бір символдың санада орын табуы немесе мүлде мағынасыз болуы тілдік тұлғаның құзіреті мен аялық біліміне байланысты болады, себебі жоғарыда атап өткендей, адамның білімі мен өмірлік тәжірибесі қандай болса, оның құрған әлем бейнесі сондай болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Философский энциклопедический словарь. Инфра. М.,1999. 576 с.
- [2] Қазақ әдеби тілінің сөздігі/Құраст.: А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы және т.б. Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. 13 т. 752 б.
- [3] Маслова В.А. Лингвокультурология. 2-е изд. М.: Academia, 2004. 256 с.
- [4] Колесов В.В., Пименова М.В. Языковые основы русской ментальности: учебное пособие // ГОУ ВПО «Кемеровский государственный университет» (Серия «Концептуальные исследования». Кемерово, 2011. Вып. 14. 144 с.
- [5] Қаирбаева Қ.Т. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні: филол. ғыл.канд. дисс. Алматы, 2004. 127 б.
- [6] Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. Алматы, 1998. 600 б.
- [7] Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, қорымымы жиевем. М.: Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
- [8] Якобсон Р. В поисках сущности языка. Семиотика. М.,1983. 423 с.
- [9] Айтбаева Н.К. Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты атаулардың лексика-семантикалық және дүниетанымдық сипаты: филол. ғыл.канд. ... дисс. Алматы, 2007. 105–124 бб.